

SİYASET VE SİVİL TOPLUM DİYALOĞU REHBERİ

EYLÜL 2022

SİYASET VE SİVİL TOPLUM DİYALOĞU REHBERİ

EYLÜL 2022

Bu rehberin yayın hakları Yaşama Dair Vakıf'a (YADA Vakfı) aittir. Raporun tamamı veya bir bölümü hiçbir şekilde çoğaltılamaz, dağıtılamaz, yeniden elde edilmek üzere saklanamaz.

KÜNYE

HAZIRLAYAN

YAŞAMA DAİR VAKIF (YADA VAKFI)

Caferağa Mah. Albay Faik Sözdener Cad.

İffet Gülhan İş Merkezi No:9 K:5 D:11 Kadıköy İstanbul

www.yada.org.tr

Katkıda Bulunanlar (A-Z)

Ceylan Özünel

Emine Uçak Erdoğan

Hevi Gökdemir

Rümeysa Çamdereli

Grafik Tasarım

Büşra Yurtseven

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	2
TÜRKİYE'DE SİYASET VE SİVİL TOPLUM İLİŞKİLERİNİN 20 YILI İZİNDE	4
TÜRKİYE'DE SİYASETİN ALANLARI VE KARAR ALIM SÜREÇLERİ	5
SİVİL TOPLUMA DAİR OLUMSUZ ALGI NASIL DÖNÜŞTÜRÜLEBİLİR?	7
TÜRKİYE'DEN YAKIN DÖNEM SİYASET VE SİVİL TOPLUM İŞ BİRLİĞİ ÖRNEKLERİ	11
DÜNYADAN İLHAM VERİCİ ÖRNEKLER	17

GİRİŞ

GİRİŞ

YADA Vakfı olarak, **Siyaset ve Sivil Toplum Diyaloğu Rehberini**, Türkiye’de siyaset ile sivil toplumun diyaloğunun gelişmesinin önündeki engelleri tespit etmek, iş birliklerini mümkün kılmamanın yolunu aramak adına hazırladık. 2021 yılında yürüttüğümüz **“Sivil Toplumun Siyaset ve Karar Mekanizmalarıyla İlişkisinin İncelenmesi”**¹ araştırmamızda elde ettiğimiz bulgular ve ortaya çıkardığımız tespitler, bu rehberin zeminini oluşturdu. Bu doğrultuda, rehberin içeriğini, paydaşlarla yaptığımız mülakatların analizi, konu üzerine yaptığımız akademik literatür taraması ve YADA olarak sivil toplum alanında yürüttüğümüz çalışmaların kolektif birikimiyle destekledik.

Sorunların temeline inildiğinde, siyaset ve sivil toplum arasında, demokratik işleyişin devamı için gerekli zeminin var olmadığı görülüyor. Siyaset ve Sivil Toplum Diyaloğu Rehberini, Türkiye’de sivil toplumun siyasetle olan ilişkisini tarihsel açıdan inceleyerek iş birliğinin mümkünliğini formel ya da enformel sivil toplum kuruluşlarına, yapılarına ve siyasetin temsilcilerine hatırlatmak, kısıtlılıkları algı bazında ortaya çıkarmak, dünyadan modelleri incelemek ve diyalog alanlarını görünür kılmak hedefiyle tasarladık. Bu bağlamda, Türkiye’deki sivil toplum ve siyaset ilişkilerinin anlaşılması için bu rehberde; hem mevcut durumu ortaya koymaya çalıştık hem de sivil toplumun siyasetin kararları üzerinde etkisinin olduğu vakalara bakarak bu anlamda atılabilecek adımları örnekledik.

Türkiye’nin siyasi manzarası, sivil toplumun ideal bir düzeyde verimlilik gösterebilmesi için hiçbir zaman elverişli olmadı. Her ne kadar Avrupa Birliği uyum süreçlerinin bir döneminde sivil toplum ve siyasetin diyaloğu anlamlı bir şekilde gelişmiş olsa da sürecin

mevcut durumda tersine döndüğü söylenebilir. Mevcut siyasi iktidarın karar mekanizmalarının sivil toplumun katılımına kapalı olduğu düşünülse de sivil toplumun, çeşitlenen muhalefet yapısında hala sesinin duyulabileceği bir alanın varlığından söz etmek de mümkün. Bunun için, rehber boyunca anlatılan dinamikleri gözden geçirerek, her türlü temada çalışan ve farklı arka planlara sahip aday STK’ların ve siyasilerin öncülüğünde hayata geçirilebilecek bazı stratejik önerilere yer verdik.

Konu bazlı diyalog yöntemi gibi birçok farklı yaklaşımla yıllardır farklı arka plana sahip ve kutuplaşan sivil toplum yapılarını bir araya getirerek etkin bir müzakere ortamı yaratmaya gayret ediyoruz. Türkiye’de sivil toplumun, siyasetin kararları ve dolayısıyla yurttaşların kanaatleri üzerinde daha etkili olabilmesi için bir köprü olmaya her zaman aday olan bir kurum olarak, bu rehberin sivil toplum ve siyasette aktif rol alan tüm paydaşlar için faydalı olmasını umuyoruz.

YADA Vakfı

1 <https://yada.org.tr/yayinlar/siyaset-ve-sivil-toplum-arastirma-raporu-agustos-2022/>

**TÜRKİYE'DE SİYASET VE SİVİL
TOPLUM İLİŞKİLERİNİN
20 YILI İZİNDE**

TÜRKİYE'DE SİYASETİN ALANLARI VE KARAR ALIM SÜREÇLERİ

TÜRKİYE'DE SİYASETİN ALANLARI VE KARAR ALIM SÜREÇLERİ

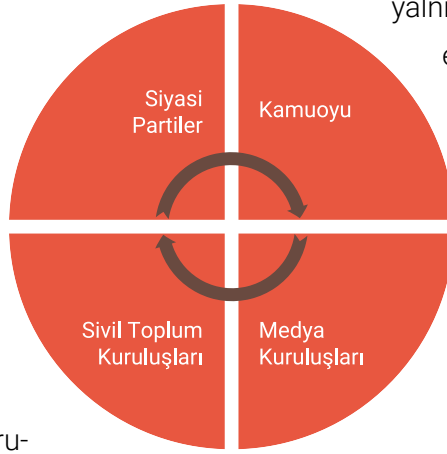
Türkiye'de sivil toplum kuruluşlarının karar alım süreçlerine katılımı her zaman kısıtlı oldu. Parlamenter demokrasiden başkanlık sistemine geçişle birlikte, sivil toplumun siyasetle halihazırda çatışmalı olan ilişkisinin, giderek etkisizleştiği görülüyor. Mevcut durumda, gittikçe merkezileşen karar alım süreçlerinin sivil toplum ve siyasi aktörlerin iş birliklerini zorlaştırdığı da söylenebilir.

Son 20 yıl boyunca sivil toplum kuruluşlarının karar alım süreçlerinde en güçlü olduğu alan Avrupa Birliği (AB) müzakere süreçleriydi. 2004 yılında yürürlüğe giren ve sivil toplum üzerindeki sınırlamaları tersine çeviren yasalar, sivil toplum kuruluşlarını belli bir otonomiye kavuşturdu.

Sivil toplumun siyasete artan katılımı ve otonomisi; demokratik gerileme, AB müzakerelerinin durması ve 2016-2018 arası Olağanüstü Hal süreçlerinde duraklama dönemine girdi. OHAL sürecinde karar alma mekanizmaları sivil toplumla birlikte parlamentoyu da dışlar hale geldi. İktidarla iş birliği süreçlerinin kısıtlandığı son dönem, sivil toplum içinde de belli ideolojik ayrışmaları belirginleştirdi. Sadece siyaseti sivil toplumdaki uzaklaştıran değil aynı zamanda sivil toplumu da siyasetten uzaklaştıran bir dönemde bulunulduğunu söylemek mümkün. YADA'nın 2020 yılında yürüttüğü Diyalog Haritalama² araştırmasındaki bulgulara göre, sivil toplum kuruluşlarının genel anlamda siyasi partiler ile diyaloga açık olduğu

söylenebilir. STK'ların %70'inden çoğu siyasi partiler ile diyaloga açık olduğunu belirtirken, yaklaşık %11'i diyaloga kapalı olduğunu ifade ediyor. Ancak, siyasi partiler ile diyalog genel anlamı ile STK'lar tarafından olumlu karşılanırken, iş birliği olumsuzlanıyor. Aynı araştırmanın sonuçlarına göre, STK'ların yarısı siyasi partiler ile iş birliğine uzak olduğunu ifade ederken, yalnızca %17'si iş birliği yapabileceğini ifade

ediyor. Siyasi partiler ile kurulan ilişkiler çoğu zaman çok meşru karşılanmıyor. Meşruiyeti kuran temel pratik; tek bir siyasi parti değil tüm siyasi partiler ile diyalogda kalmak, hepsine erişmeye çalışmak olarak ifade ediliyor. Bu da genellikle mümkün olamıyor.

Sivil toplumun ve siyasetin birbirlerini besleyecek iki aktör olmaktan ziyade, sivil toplum karşısında siyasetin alıcı olduğu eşitsiz bir ilişki sürdürülüyor. Sivil toplumun siyaset üzerindeki etkisinden bahsederken, siyasetin sivil toplum üzerinde daha etkili olduğu düşünülüyor.³ Sivil toplum ve siyaset arasında karşılıklı denge ve denetleme mekanizmalarından ziyade, ilkinin ikincisine taleplerle geldiği tek taraflı bir alma-verme ilişkisinin olduğuna dair bir algının varlığından söz etmek mümkün. Bu da siyasetin halihazırda var olan krizinin, sivil toplumla ilişkisine yansımaları olarak varlık gösteriyor.

2 <https://yada.org.tr/yayinlar/diyalog-haritalama-arastirmasi/>

3 YADA Vakfı, Sivil Toplumun Siyaset ve Karar Mekanizmalarıyla İlişkilerinin İncelenmesi Araştırması

**SİVİL TOPLUMA DAİR
OLUMSUZ ALGI
NASIL DÖNÜŞTÜRÜLEBİLİR?**

SİVİL TOPLUMA DAİR OLUMSUZ ALGI NASIL DÖNÜŞTÜRÜLEBİLİR?

Türkiye'nin sivil toplum ile olan ilişkisinin, demokrasi ile olan ilişkisiyle belli bir paralellik oluşturduğu söylenebilir. Sivil topluma olan kamuoyu ilgisinin ülkenin demokratik düzeyiyle yakından ilgili olduğu literatürde neredeyse fikir birliğine varılacak kadar çok işleniyor. Türkiye'de sivil topluma yönelik algı, ya siyasi kutuplaşmalar üzerinden bir hedef gösterme ya da büyük oranda kayıtsızlık üzerinden yürüyor. Kamuoyunun sivil topluma yönelik algısının şekillendirenlerini anlamak, sivil toplum ve siyaset ilişkisini kavramak için önemli bir dönüm noktası.

Medya ve Sivil Toplum

Demokratik kamuoyunun kurucu unsuru olan medyanın sivil topluma olan yaklaşımı merceğe alındığında ortaya çıkan tablo, sivil toplumun hareket ettiği koşulları anlamak için oldukça önemli. Kamuoyu ve siyasetin etkileşimlerinin sivil topluma yansımalarının taşıyıcılarından biri kuşkusuz ki medya. Medyanın kamuoyuyla kurduğu organik bağ, siyasetin içindeki aktörlerin sivil topluma karşı pozisyon aldığı yerin belirlenmesini etkiliyor. Kamuoyu, sivil toplumdaki uzaklaştıkça siyasi partiler de sivil toplum karşısında mesafesini koruyor. Bu aynı zamanda çift taraflı bir etki. Siyasi partilerin toplumdaki kutuplaşmayı körüklediği atmosferde de kamuoyu sivil toplumun belli kesimlerine olan mesafesini koruyor. Demokratik gerilemenin ve kutuplaşmanın yoğunlaştığı son yıllarda, medya organları da bundan nasibini alıyor. Sivil toplum kuruluşlarının medyada kendilerine yer bulmaları çoğunlukla politik düzlemlerde oluyor.

YADA Vakfı'nın 2021'de yayınladığı "STK'ların Medyadaki Temsili: Medya Analizi"⁴ araştırması kapsamında 2019-2020 yılları arasındaki bir yıl içerisinde ulusal basılı medyada vakıf, dernek ve kooperatif kelimeleri taranarak, sivil toplumun medyadaki görünümü analiz edildi. Elde edilen bulgular sivil toplumun medyadaki görünürlüğünün oldukça düşük olduğunu gösteriyor. Bununla birlikte, haberlerin yaklaşık 3'te 2'sinde sivil toplum ikincil olarak konumlanıyor. Bir başka deyişle, mevcut haberlerin çoğunda sivil toplum dekoratif bir özne. STK'ların ana aktör olduğu haberler, tüm STK haber evreni içinde yalnızca %35. Tali haberlerde 2 farklı tip konumlanış dikkat çekiyor: İlki sivil toplum kuruluşlarının haber öznesi olmadığı durumlar. Haberde ismi geçen STK'nın etki eden değil, etkilenen bir aktör olarak konumlanması. Bu haberlere örnek olarak siyasetçilerin ya da kamu yöneticilerin STK'lara yaptığı ziyaretler gösterilebilir. İkincisi ise STK'ların dekoratif olarak konumlandığı haberler. Bu tip haberlerde sivil toplum kuruluşlarının yalnızca ismi geçiyor, ancak faaliyetlerine ya da açıklamalarına yer verilmiyor.

4 <https://yada.org.tr/yayinlar/stklar-in-ulusal-medyadaki-temsili-medya-analizi/>

Ana akım ve alternatif medyada görünürlüğünü artırmakta zorlanan sivil toplum, kamuoyunun ilgisini kitlesel medya araçlarıyla yeterince çekemiyor. Aynı araştırma, sivil toplumun yer aldığı haberlerin çoğunluğunun negatif bir tona sahip olduğunu da gösteriyor. Yani STK'ların görüldüğü haberlerin veriliş biçimi de sorunlu. Haberlerin çoğu, hem habere konu olan STK'ların hem de toplumda sivil toplum konusunda olumsuz düşünceler oluşturacak içeriklere sahip. Negatif tona sahip haberler doğrudan sivil hareketleri hedef alıyor, kriminalize ediyor. Bu haberlere tek bir politik pozisyonda değil, farklı politik pozisyonları temsil eden çeşitli kaynaklarda rastlanıyor.

Medya görünürlüğüne dair niteliksel ve niceliksel bulgular, sivil toplumun siyaset içinde bir paydaş olmasında belli engeller yaratıyor. Siyasetin, sivil toplumla kurduğu diyaloğun seçim aritmetiği üzerine olduğu bu çetrefilli ilişkide, sivil toplumun geri kalanının siyasetle olan ilişkisinin medya bariyerine takıldığını söylemek mümkün. Araştırmalar doğrultusunda kamuoyu, medya, siyaset ve sivil toplum arasında organik ve kompleks bir karşılıklı etki ağı olduğu görölüyor. Bu bulgular hem siyaset hem de sivil toplum paydaşları için diyaloğu güçlendirme noktasında büyük önem arz ediyor. Bu bölümde anlatılan siyaset, kamuoyu ve medyanın birbirleriyle olan ilişkisinin sivil topluma olan yansıması **Tablo 1**'de görselleştirilmiştir.

SİVİL TOPLUMA YÖNELİK OLUMSUZ ALGININ MEDYA ARACILIĞIYLA DÖNÜŞTÜRÜLMESİ MÜMKÜN!

Medya-kamuoyu-siyaset ilişkilerinin sivil toplum üzerindeki etkisi gözetilerek, sivil toplum aktörlerinin medya görünürlüğü üzerinde yoğunlaşmasına ihtiyaç var. Türkiye'deki ideolojik kamplaşmalar neticesinde, sivil toplum hem ana akım hem de muhalif medyada sadece politik gündemler veya 'skandallar' doğrultusunda yer bulabiliyor. Medyada az veya seçici olan bu görünürlük hem siyasetin sivil toplumla anlamlı bir diyalog geliştirmesini zorlaştırıyor hem de verilerin gösterdiği gibi kamuoyunu sivil toplumdan uzaklaştırıyor veya ilgisiz bırakıyor. Bu doğrultuda, sivil toplum aktörleri, faaliyetlerinin medya görünürlüğünü artırmak için medyaya, özellikle de muhalif akımlara, bir baskı uygulayabilir. Aynı zamanda sivil toplum paydaşları, Sivil Sayfalar gibi kendi medya oluşumlarını ön plana çıkarabilir ve sosyal medyayı daha etkin kullanabilir. Hem kendi özerk medyasında hem de ana akım ve muhalif medyada görünürlüğü artan sivil toplum faaliyetleri; siyaset-sivil toplum iş birliğini paydaşlar ve kamuoyu nezdinde orta vadede teşvik edecektir.

Tablo 1. Siyaset, kamuoyu ve medyanın birbirleriyle olan ilişkisinin sivil topluma olan yansıması

ETKİ EDEN / ETKİLENEN	MEDYA	KAMUOYU	SİYASET
Medya		Kamuoyunun kutuplaşması, sivil toplum kuruluşlarının medya görünürlüğünü bu doğrultuda etkiliyor.	Daralan demokratik alanda siyasetin sadece kendi kampındaki medyaya doğru konuşması, siyaset ve sivil toplum diyalogunun tüm kamuoyunca benimsenmesinin önünü kesiyor.
Kamuoyu	Medyanın sivil topluma sadece ideolojik doğrultuda yer vermesi, kamuoyunun sivil toplumla olan ilişkisini pasifize ediyor.		Siyasetin demokratik gerileme döneminde sivil toplumu göz ardı etmesi, kamuoyu sivil toplumu iktidar sınırları üzerinden okuyor ve işlevsiz görüyor.
Siyaset	Medyanın siyasi gündemler doğrultusunda sivil topluma yer vermesi, siyasetin sivil toplumla olan iş birliğinin görünürlüğünü kısıtlayarak, siyaset aktörlerini bu konuda inisiyatif almaktan uzaklaştırıyor.	Kamuoyunun sivil toplumu iktidarın sınırları üzerinden ve siyaseten işlevsiz olarak okuması, siyasi aktörlerin sivil toplumu demokratik paydaşlar olarak görmesini engelliyor.	

*Bu tablo, çapraz okuma yoluyla anlaşılması için tasarlanmıştır. Satırdaki unsurun sütündeki unsura etkisini ve sivil toplum kuruluşlarına yansımasını şematize eder.

TÜRKİYE'DEN YAKIN DÖNEM SİYASET VE SİVİL TOPLUM İŞ BİRLİĞİ ÖRNEKLERİ

TÜRKİYE'DEN YAKIN DÖNEM SİYASET VE SİVİL TOPLUM İŞ BİRLİĞİ ÖRNEKLERİ

Somalı Madencilerin Tazminat Mücadelesi

Sivil toplum ve siyaset diyalogunun ülkemizde zaman zaman etkin olduğu alanlardan olan sendikalar açısından Bağımsız Maden İş'in Somalı madencilerin tazminat hakkı için yürüttüğü kampanya örnek gösterilebilir. Soma'da faaliyet gösteren Uyar Madencilik firmasının 952 işçiye tazminatlarını uzun süre ödemesi üzerine bu mücadele başlamıştır. 2014 yılından beri ödenmemiş olan tazminatlarla ilgili olarak başlayan eylemler, çeşitli siyasi kurumlarla da diyalog yürütülerek büyüdü. Eylemler devam ederken karar vericilerle görüşen işçiler, çözüm sözü aldıklarını açıklamışlardı.⁵ Yaptıkları açıklamalarda madenciler hem muhalefet partilerinin hem de iktidar partisinin tazminat mücadelesinin yasal zeminine destek verdiklerini belirtmişti.⁶ Sürdürülen bu diyalog zemini, işçilerin tazminatlarını alması için önemli bir adım oluşturdu.⁷ Bağımsız Maden İş hem iktidar ve muhalefetten siyasi partilerle, hem de İçişleri Bakanı'yla görüşmeler gerçekleştirmişti. Bu süreç içerisinde işçilere hem iktidar partisi vekillerinden hem de İçişleri Bakanı'ndan çözüme dönük sözler verilmişse de sözlerin zamanında yerine getirilmemesi üzerine Bağımsız Maden İş açıklama ve protestolarla sözlerin tutulmasını istedi.⁸ Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın görevlendirmesiyle sorunun çözümünün sorumluluğu Türkiye Kömür İşletmeleri'ne devredildi. Bundan sonra işçilerin taleplerinin karşılanması süreci hızlandı. Geliştirilen bu diyalogla beraber işçiler hakları olan

tazminata kavuştu.⁹ Dolayısıyla, sendikanın siyasetle kurduğu diyalog hem kamuoyunun soruna ilgisini canlandırdı hem de çözümü noktasında etkili adımlar atılmasını sağladı.

Kaz Dağları Mücadelesi

Kaz Dağları'nda Kanadalı maden şirketi Alamos Gold'un başlatacağı siyanürlü altın arama faaliyeti önemli bir tartışmaya kapı açtı. Siyanürlü altın madeni aramasının çevreye ciddi zararlar vereceği endişesiyle birçok çevreci sivil toplum kuruluşu harekete geçti, çeşitli biçimlerde durumu protesto etti. Her Yer Kaz Dağları Platformu, Kaz Dağları Kardeşliği, Kaz Dağları İstanbul Dayanışması, Kazdağı Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Derneği gibi çeşitli sivil toplum kuruluşları yapılacak olan siyanürlü maden aramasının doğal çevreye ciddi zararlar vereceğini öne sürerek çadırılı nöbet başlattı. Bunun yanı sıra Çanakkale'de imza kampanyası düzenlendi ve bu imzalar Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na sunuldu. Özellikle muhalefet partileriyle geliştirilen diyalog sayesinde soru önergeleri verilebildi. Örneğin CHP Balıkesir Milletvekili Fikret Şahin, Kaz Dağları ve Madra Dağı'ndaki madencilik faaliyetleri hakkında verdiği soru önergesiyle verilmiş maden ruhsatlarını gösterdi. Firmanın bitmiş olan ruhsatı yenileme başvurusunun takibi açısından da CHP Çanakkale Mil-

5 <https://www.birgun.net/haber/madenciler-soylu-ile-gorustu-323192>

6 <https://bagimsizmaden.org/2020/02/16/madenci-izliyor-takip-ediyor-affetmeyecek-sokup-alacak/>

7 <https://www.gazeteduvar.com.tr/suleyman-soyludan-somali-madencilere-gerekirse-kamu-kaynagi-kullanacagiz-haber-1510188>

8 <https://bagimsizmaden.org/2021/05/19/madenciye-soz-verdiniz-sozunuzu-tutun-takipteyiz/>

9 <https://twitter.com/bagimsizmadenis/status/1458430369825492995>

letvekili Muharrem Erkek bir soru önergesi verdi.¹⁰ Bütün bu sürecin sonucu olarak anılan firma ve siyanürlü maden arama faaliyetleri ruhsatı iptal edildi.¹¹ Bu süreç boyunca sivil toplum kuruluşlarının muhalefet partileriyle yürüttüğü diyalog sayesinde verilen soru önergeleri, sivil toplum kuruluşlarının soruna dikkat çekmek için kullandığı çeşitli yöntemler vesilesiyle, doğal çevreye zararlı bir faaliyet engellenebildi. Özellikle muhalefet partilerinin sivil toplum kuruluşlarıyla geliştirmiş oldukları diyalog sayesinde bu sorun siyasetin de gündemine girerek, siyanürlü altın arama faaliyeti engellenebildi.

Kadın Örgütlerinin Yasa Yapım Süreçlerine Katılımı

Kadın örgütleri hem 8049 Sayılı Türk Medeni Kanunu'nun (TMK) hazırlanmasında ve kabulünde hem de Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi'nin imzalanması, yürürlüğe girmesi ve yürürlükten kaldırılması süreçlerinde siyasetle etkin diyalog geliştirdi. Örneğin, 8049 Sayılı TMK'nın hazırlanma sürecinde kadın örgütleri hem kadın hakları konusunda toplumsal duyarlılığın yükseltilmesine ön ayak olmuş, hem de bu sürecin siyasetle etkin diyaloga girilmesi için çeşitli araçlarla TBMM üzerinde Medeni Kanun üzerinde çalışmalarının hızlandırılması konusunda baskı oluşturmuştu. Daha sonra yeni Türk Medeni Kanunu Tasarısı'nın TBMM Adalet Komisyonuna sevk edilmesi ve burada ilerlenen süreçler de yakından takip edildi. Adalet Komisyonu çalışmalarına iktidar ve muhalefet partilerinin temsilcilerinin yanı sıra sivil toplum kuruluşları da katıldı. TMK'nın 10. Maddesinde yer alan "Türk Medeni Kanunu'nun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren önce evlenmiş olan

eşler arasında bu tarihe kadar tabi oldukları mal rejimi devam eder" hükmüne muhalefet ederek, madde-nin yasa yürürlüğe girmeden önce evli kişiler için de uygulanmasını istediler. Ancak, komisyonun bulduğu çözüm, kanunun yürürlüğe girdikten sonra bir yıllık süre içinde başka bir mal rejimi seçmedikleri sürece TMK'da belirlenen yasal mal rejimine tabi olacağı yönündeydi.¹² Dolayısıyla kadın örgütlerinin siyasetle geliştirdikleri etkin diyalog TMK'nın hazırlanmasında ve hayata geçmesinde etkili oldu.

Benzer bir örnek ise İstanbul Sözleşmesi adıyla bilinen Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi'nin hazırlanması, uygulanması ve kaldırılması süreçlerinde de etkin bir diyalog geliştirilmeye çalışıldı. Her ne kadar İstanbul Sözleşmesi AB ve Türkiye arasındaki dinamiklere yaslanarak hazırlanmış ve bu sebeple etkin bir sivil toplum diyalogu geliştirmemişse de kadın örgütleri, sözleşmede var olan taahhütlerin uygulanması için izleme ve denetleme mücadelesi yürüttü.¹³ Örneğin kadın örgütleri, İstanbul Sözleşmesi Türkiye İzleme Platformu olarak, GREVIO'ya sunulmak üzere bir gölge rapor hazırladı.¹⁴ Bu rapor, GREVIO'nun Türkiye Değerlendirme Raporu'na temel teşkil etmişti. Bu değerlendirme raporu, sivil toplum kuruluşlarıyla siyasetin ilişkisinin etkin bir diyalog zemininde gerçekleşmesi üzerinde durdu. Rapor, İstanbul Sözleşmesi Türkiye İzleme Platformu'nun gölge raporunu dikkate alarak, özellikle bilinçlendirme ve uygulama konusunda sivil toplum kuruluşlarıyla etkin diyalog geliştirilmesini önermişti.¹⁵ Ancak, daha sonra, İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme kararı alınması karşısında kadın örgütleri çeşitli biçimlerde diyalog zemini

10 <https://www.kazdaglariistanbul.org/kaz-daglari-kronolojisi/>

11 <https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/kazdaglarinda-kanadali-sirketin-izni-iptali-edildi-6299661/>

12 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/372498>

13 <https://tr.boell.org/tr/2020/10/05/istanbul-sozlesmesi-bir-feminist-mucadele-hikayesi>

14 https://kadinininsanhaklari.org/wp-content/uploads/2018/06/Istanbul_Soz_TR_Izleme_Platformu_G%C3%B6lge_Rapor2.pdf

15 <https://kadinininsanhaklari.org/wp-content/uploads/2019/02/Final-draft-report-on-Turkey.pdf>

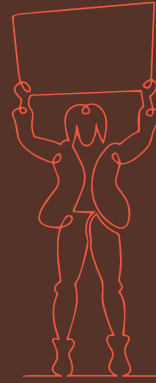
aramışsa da siyasetin tutumu diyalogun düşürülmesi şeklinde oldu. Yine de İstanbul Sözleşmesi'nden çekilmesinin ardından hükümet, yeni bir komisyon kurarak kendi siyasi ajandasını uygulamaya koydu. Eşitlik İçin Kadın Platformu (EŞİK), TBMM Kadına Yönelik Şiddet Araştırma Komisyonu'nun kurularak çeşitli sivil toplum örgütlerinin çağırılmasına yönelik daveti hem hükümetin diyalogu düşürmesi hem de etkin bir şekilde araştırma yapılmamasına tepki olarak reddetti.¹⁶ Dolayısıyla, kadın örgütleriyle siyaset arasındaki diyalog, hükümet ve sivil toplum açısından düşüş gösterdi.

Hem sivil toplum örgütlerinin etkin bir diyalog içerisinde kalabildiği hem de STK'ların siyasetin kararlarını etkileyebildiği önemli sivil oluşumlardan olan EŞİK platformu, özellikle belli bir konu/mesele odağında kararları etkileme konusunda örnek teşkil ediyor. EŞİK platformunun bir diğer başarısı da altı siyasi partinin bir araya gelerek taahhütlerde bulunduğu "Altılı Mutabakat" metnine toplumsal cinsiyet eşitliği meselesine yönelik önemli taahhütler eklenmesine katkıda bulunması.

Çölyakla Yaşama Derneği'nin Mücadelesi

Çölyak hastalığı, ince bağırsağın glutene karşı ömür boyu süren alerjisidir. Bu sebeple hastalık sahibi kişilerin diyetlerinin buna göre düzenlenmesi gerekir. Çölyakla Yaşama Derneği, bir yandan çölyak hastalığına yönelik kamuoyunun dikkatini çekerken diğer yandan da çölyak hastaları için diyet rehberleri oluşturan bir sivil toplum kuruluşudur. Bunun yanı sıra dernek, çölyakla mücadelenin siyaset nezdinde de önemli bir başlık haline gelmesi için mücadele etmiştir. Bu sayede siyasetin ilgisini de çekmeyi başarmıştır. Çölyakla Yaşama Derneği'nin yaptığı görüşmeler sonunda

mecliste grubu olan dört partinin ortak önergesiyle çölyak, önümüzdeki yılların en önemli hastalığı olarak vurgulandı.¹⁷ Bu çerçevede bir araştırma komisyonu kurularak birçok çölyak hastası dinlendi. Böylelikle hem çölyak hastalarının gıda erişim sorunlarına bir takım çözümler üretilebildi hem de siyasetin ilgisi çekildi. TBMM Çölyak Hastalığını Araştırma Komisyonu'nun raporu herhangi bir muhalefet şerhi olmadan hazırlandı ve partiler üstü bir çalışma olarak görüldü. Böylelikle TBMM'nin muhalefet şerhi olmadan hazırlanan ender raporlarından biri oldu.¹⁸ Çölyakla Yaşama Derneği'nin hem parti grup başkanlarıyla hem de TBMM Araştırma Komisyonu'yla kurduğu diyalog, sorunların çözümü açısından önemli bir yer tuttu.

KONU BAZLI SAVUNUCULUK VE LOBİ FAALİYETLERİYLE KARARLARI ETKİLEMEK!

Mesele/konu bazlı bir aradılıklar da sivil toplum ve siyaset ilişkisini etkin kılmak için

önemli bir yaklaşım. Belli konular çerçevesinde, özellikle Türkiye'nin güncel önemli meselelerinde sivil toplum yapılanmaları uzmanlıklarını siyasete aktarabilir. Bunu kendi yaptıkları çalışmaları duyurdukları toplantılara siyasileri davet etmek veya siyasilerin gündemine belli meseleleri sokmak için yapılacak lobi faaliyetleriyle gerçekleştirmek mümkün. Bu noktada, özellikle Türkiye'de yaklaşan seçim süreci, sivil toplumun belli meseleler etrafında toplanarak, sorun tespitlerini ve çözüm önerilerini siyasilere aktarabileceği bir zemin oluşturabilir.

16 <https://esikplatform.net/kategori/basin-aciklamalari/72150/tbmm-kadina-yonelik-siddet-arastirma-komisyonu-davetine-red-yanitimiz>

17 <https://colyak.org.tr/4-genc-pediatristler-kongresine-katildik-3/>

18 https://meclishaber.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=144458

Altılı Mutabakat Metni ve Sivil Toplum

Şubat 2022’de Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), İyi Parti, Demokrasi ve Atılım Partisi (DEVA), Gelecek Partisi, Saadet Partisi ve Demokrat Parti’nin bir araya gelerek üzerinde uzlaştığı ve medyada Altılı Mutabakat olarak yankı bulan metin, Türkiye’de sivil toplum ve siyaset ilişkisine dair önemli atıflarda bulunuyor. Örneğin:

“Kanunların müzakeresinde ve metinlerin olgunlaşmasında komisyon aşamasının ağırlıklı bir yer tutması temin edilecek; bu konuda daha nitelikli kanun yapım sürecinin işletilmesi için teklif ve tasarıların komisyonlarda görüşülmesi esnasında ilgili sivil toplum ve meslek kuruluşları ile uzmanların görüşlerine başvurulması sağlanacaktır.”

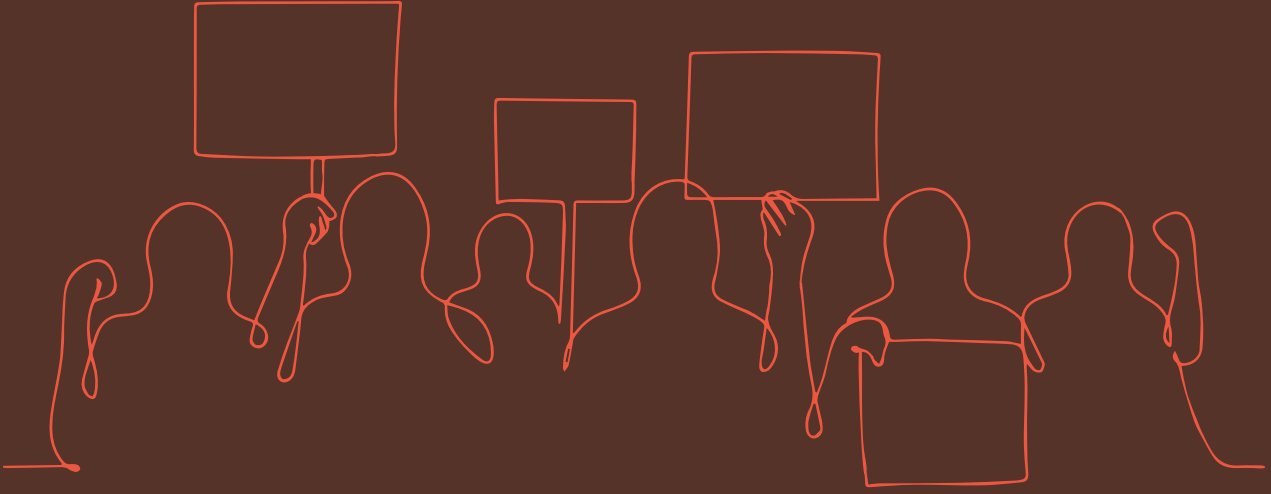
Esasında, sivil toplumu meclisteki karar mekanizmalarına danışıcı nitelikte katılmasını ön gören bu metin, sivil toplumun da siyasetten beklentisini önemli bir oranda karşılıyor. YADA Vakfı’nın, sivil diyalogu izleme amacıyla yürüttüğü Diyalog Haritalandırma Araştırmasında ortaya çıkan bulgu, mutabakat metninin işaret ettiği sivil toplum anlayışı için önem arz ediyor:

“Genel olarak tüm kurumlarla ilişki kurmaya yaklaşımı olumlu olan STK’ların kurumlarla mevcut kurdukları ilişkiler ve ilişki kurma yaklaşımları karşılaştırıldığında, özellikle meclis komisyonlarıyla ilişki kurmaya pozitif bakılırken, mevcut ilişkilerin ise diğer kurumlara göre daha az olduğu görülüyor.”

Sivil toplumun meclis ile komisyonlar aracılığıyla ilişkilenebilmesine olan pozitif tutum, pratikte hayata geçecek alanı her zaman bulamıyor. Mutabakatın işaret ettiği bu alan ise, sivil toplum ve siyasetin ilişkisini yeniden yapılandırmaya yönelik önemli bir alanı gösteriyor.

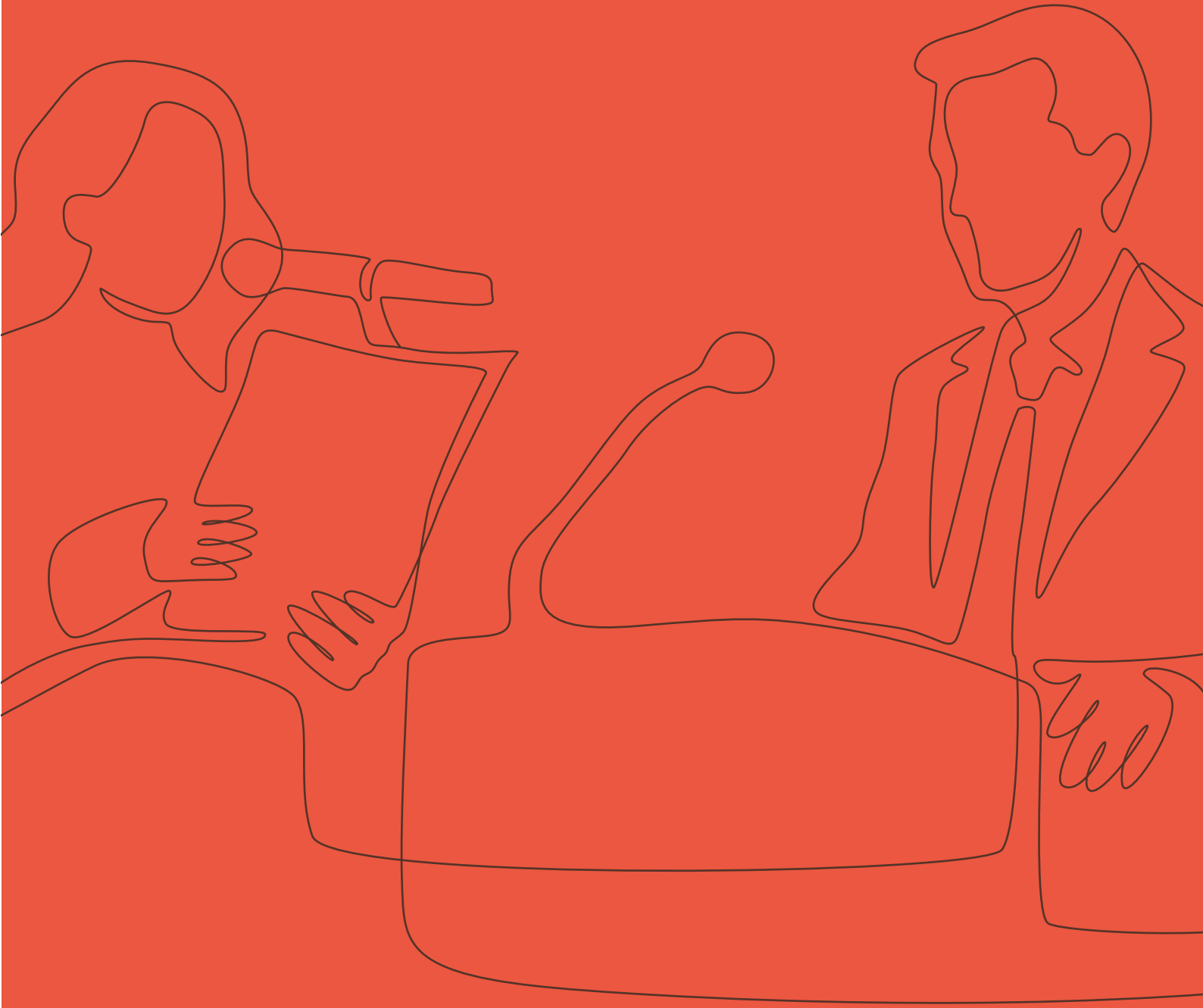
“Sivil toplum, demokratik toplumun asli bir unsurudur. Sivil toplum kuruluşlarına yönelik ayrımcılığa ve baskıya son verilecek, bu kuruluşların özgürce çalışabileceği güvenli, çoğulcu ve elverişli bir ortam oluşturulacaktır. Sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini keyfi bir biçimde engelleyen düzenlemeler kaldırılacak, demokratik toplumun gereklerine uygun düzenlemeler yapılacaktır. Kamu kuruluşlarının karar alma süreçlerine ve çalışmalarına sivil toplum kuruluşlarının katılımında ‘açık kapı ilkesi’ esas alınacak, bu kuruluşların kamu yararı statüsü ve vergi muafiyeti gibi desteklerden yararlanmasında eşit, adil ve şeffaf bir yöntem uygulanacaktır.”

Mutabakat metninin, sivil toplumu demokratik te-amüller içerisinde gördüğü anlaşılabilir. Ayrıca metin, sivil toplum ve siyaset diyalogu içerisindeki ideolojik kutuplaşma, “açık kapı ilkesi” ile aşmayı hedefliyor. Kuruluşların bahsedilen vergi muafiyeti gibi desteklerden yararlanması taahhüdü, sivil toplumun finansal bağımsızlık talebini kısmi olarak karşılıyor.

MUHALEFETİN ÇEŞİTLENMESİ YENİ BİR DİYALOG ZEMİNİ YARATABİLİR!

Kutuplaşmanın uzun vadede sivil toplum ve siyaset iç diyalogunu zedelediği pratik bir gerçek. Türkiye'nin kutuplaşan ikliminin sivil topluma yansıdığı ve sivil toplumun kendi iç birliğini tutturmasını zorlaştırdığı rehber boyunca örneklerle açıklandı. Siyasette son yıllarda sayısal olarak artan muhalefet partileri her ne kadar kutuplaşmanın bir sonucu olarak okunabilse de sivil toplumun bunu lehine çevirme şansı da bir o kadar yüksek. Bu kutuplaşma ortamının geriletilmesi ve sivil toplumun iç birliğinin sağlanması orta-uzun erimli bir strateji planını gerektiriyor. Kısa dönemde ise, sivil toplum ideolojik olarak çeşitlenen muhalefet ile bu doğrultudaki benzerlikler bazında diyalog ve iş birlikleri kurmayı deneyebilir.

**DÜNYADAN
İLHAM VERİCİ
ÖRNEKLER**

DÜNYADAN İLHAM VERİCİ ÖRNEKLER

Bu bölümde sivil toplumun demokratikleşme sürecinde hem iktidar hem de muhalefet partileriyle yapıcı diyaloglar ve iş birlikleri geliştirdiği örneklerin derlemesi yer alıyor. Dünya çapında farklı tarihsel koşullara sahip olan ülkelerden örneklerin derlemesi, Türkiye'deki sivil ve siyasi alan arasındaki tikanıklığı çözmek için önemli fikirler verecektir. Vaka çalışmalarındaki ülkelerin kimi demokratik gerileme yaşayanlardan kimi ise demokratik inşanın henüz başladığı örneklerden oluşuyor.

Etiyopya

Çoğulcu demokrasi anlayışının oturmamış olduğu ülkelerden biri olan Etiyopya, Freedom House Index tarafından "özgür olmayan ülke" olarak sınıflandırılıyor. Sivil toplumun ülkedeki güncel durumunu ise şu sözlerle özetliyorlar:

“Şubat 2019’da yeni bir sivil toplum yasasının kabulü, STK’lara getirilen birçok kısıtlamayı ortadan kaldırdı. Ancak, federal Sivil Toplum Kuruluşları Ajansı geniş yetkilere sahiptir. Ayrıca, STK’lar insan hakları ve yönetim alanlarında yasal olarak daha fazla faaliyet gösterebilse de pratikte bu kuruluşların çoğu, Tigray’de olduğu gibi, güvenlik sorunları veya resmi onay eksikliği nedeniyle Etiyopya’nın büyük bölümlerine erişemiyor. STK’lar etrafındaki söylem daha açık olsa da bu gruplar için pratik gerçeklerin çoğu gelişmedi.”¹⁹

Her ne kadar demokratik olarak zorlanan bir ülke olsa da Etiyopya’da sivil toplum kuruluşlarının

nispeten daha özgür bir ortama sahip oldukları söylenebilir. Otoriter bir rejim tarafından yönetilen Etiyopya’da çevre temelli sivil toplum kuruluşları, karar alım süreçlerine aktif bir şekilde katılabiliyorlar. Konu üzerine detaylı bir araştırmada varılan²⁰ sonuç bu açıdan kayda değer:

“Çevre STK’ları, resmi olarak davet edilmeler bile, ‘yarı-otoriterlik’ altında politika oluşturma üzerinde bir etkiye sahipler. Ancak, bu koşullar altında politikayı etkilemek, ihtiyatlı bir yaklaşım gerektirir ve demokratik bir bağlamda geleneksel politika oluşturma adımlarından daha karmaşık yollar izler. Politika oluşturma sürecine katılımları için resmi yol kısıtlandığında, bu aktörler, pilot projeler uygulayarak yenilikçi politika yaklaşımları sergilemek, saha kanıtlarını ve en iyi uygulamaları belgelemek ve iletmek, benzer düşünen aktörlerle güçlü ağlar oluşturmak, kilit karar vericilerle ittifaklar kurmak ve yeni bir politikanın benimsenmesini sağlamak için yeterli insan ve finansal kaynaklara yatırım yapmak gibi politika süreçlerini hızlandıran dolaylı stratejiler kullanırlar.”

Araştırmaya göre, Etiyopya’nın orman polkasının yapımında çevre STK’larının bir paydaş olarak ortaya çıkmasında, oynadıkları üç farklı önemli rol şöyle özetlenebilir:

➤ Dış donörlerle iş birliği içinde çalışarak ve projeleri sahada denetleyerek kendilerini saha aktörü olarak sunmak. Buradaki deneyimlerden yola çıkarak en iyi stratejileri geliştirip, karar vericilere bu stratejileri sonraki safhalarda sunmak.

19 <https://freedomhouse.org/country/ethiopia/freedom-world/2022>

20 https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X1830158X?casa_token=FZAqV41K2wgAAAAA:X4ksltLTznMP3anNcpB9muKC-toyTLLKG2Y3AUWtZgeF5CaptYFKdbV0ZbDsosK5ieNMUfm17#b0285

➤ Etiyopya toplumuna yeni ormancılık ve çevre bilgisi ve değerlerini geçirmek. Özgür bir medyanın yokluğunda bu bilinç artırma sürecini, seçkin bir yetkililer ve uzmanlar ağı üzerinden yürütmek.

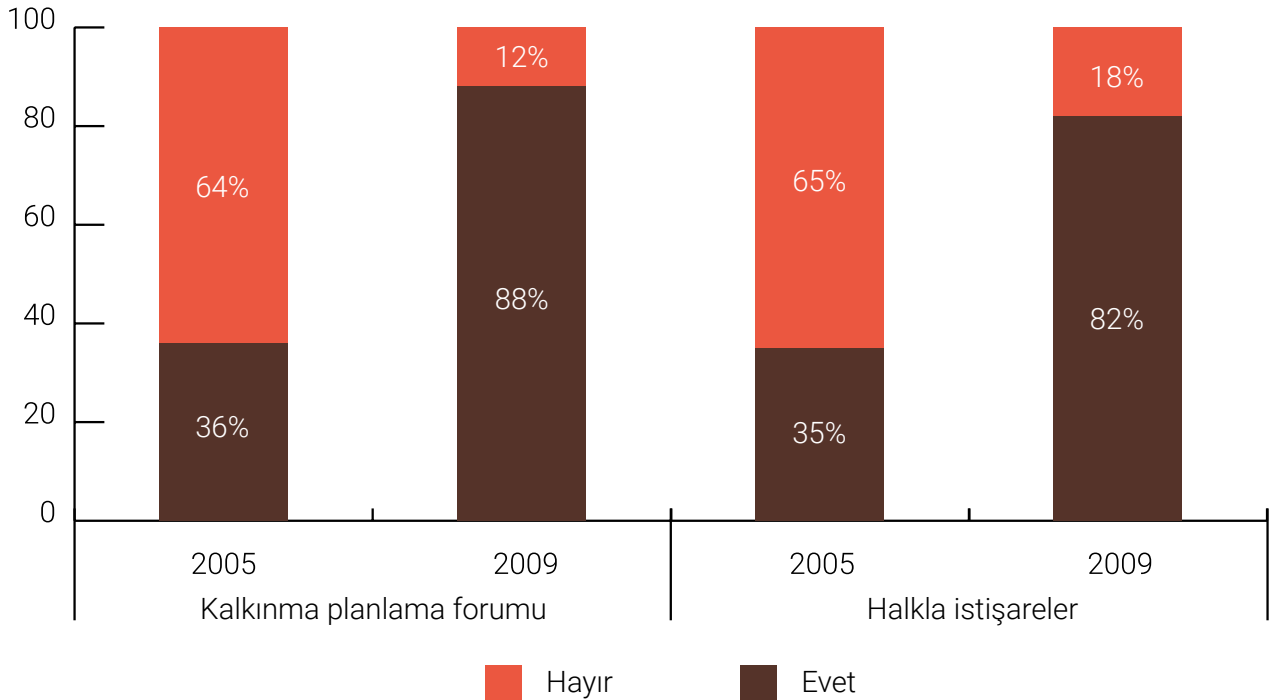
➤ Son olarak, Etiyopya devleti ile sivil toplum kuruluşları ortak çalışmaya dayalı yönetimin paydaşları oldular. Ancak bu iş birliği, seçkin bir yetkililer, uzmanlar ve STK'lar ağına 'kapalı' eş-yönetim olarak yorumlanmalıdır. Avrupa demokrasilerinde kendini var eden 'açık' eş-yönetim olarak görülmemelidir. Ziyadesiyle otoriter bir doğaya sahiptir.

Endonezya

Endonezya'nın siyaset sahnesi etnik kökenler, dinler ve çeşitli sosyal gruplar arasındaki siyasi bölünmelerle karakterize edilir, bu nedenle STK'lar ve partiler

arasındaki ilişki ülkenin siyasi bağlamını yansıtır.²¹ Türkiye, Cumhuriyetin kurulduğundan bugüne kimlikçi bir devlet anlayışıyla yönetiliyor. Bu anlayış toplumda olduğu kadar siyaset ve sivil toplumda da kutuplaşmaya sebep oluyor.²² Bu açıdan Endonezya ve Türkiye'nin oldukça benzer politik özellikler taşıdıklarını söylemek mümkün. 1998 yılında istifa eden Suharto, ülkeyi 32 sene boyunca yönetmişti. 1998 yılından bu yana Endonezya'da demokrasinin belli ölçüde ilerlediği görülüyor. Burada sivil toplumun etkisinin önemli olduğunu söylemek mümkün. Müslüman aktivistler ve Müslüman sivil toplum örgütleri yalnızca en kalabalık Müslüman devlette demokrasiye başarılı bir geçiş yapmakla kalmadılar; hem Suharto'nun otoriter yönetimine en önde muhalefet ettiler hem de çoğulculuk ve demokratik süreçlere saygı için halk desteği yaratmada ve bu desteğin sürdürülmesinde aktif oldular.²³ **Grafik 1**'de görüldüğü üzere, 2005

Grafik 1. Endonezya'da sivil toplumun kararlara katılımı

21 <https://ediss.sub.uni-hamburg.de/bitstream/ediss/7164/1/Dissertation.pdf>

22 YADA Vakfı, Sivil Toplumun Siyaset ve Karar Mekanizmalarıyla İlişkilerinin İncelenmesi Araştırması

23 https://www.jstor.org/stable/pdf/23526552.pdf?refreqid=excelsior%3Ab53cac4387283a0d29a0abb20d349a69&ab_segments=0%2FSY-C-6294%2Ftest_segment_1&origin=

yılında STK'ların yalnızca yaklaşık yüzde 35'i halkla istişarelere ve planlama toplantılarına (Musrenbang) dahil olduklarını söylerken, 2009 yılında ise STK'ların yüzde 80'den fazlası bu sürece katılmıştır.²⁴

Bu umut vadeden sivil toplum ve siyaset yakınlaşmasındaki başarının nasıl yakalandığının cevabı, tüm paydaşlar için kritik bir önemde. Suharto'nun otoriter yönetimi sırasında, seçilmiş birkaç sivil toplum kuruluşunun hükümet projelerinde yer almasına izin veriliyordu. Suharto yönetiminin çöküşüyle birlikte, sivil toplum kendine daha çok alan açabildi. Demokratikleşme sürecinde, sivil toplumun oynadığı en kritik rol hesap verilebilirlik mekanizmalarına katılmaları oldu. Sivil toplumun demokrasi yanlısı aktivizmi, Endonezya'nın çapraz hesap verebilirlik mekanizmalarını güçlendirerek, ülkenin hassas dikey ve yatay hesap verebilirlik süreçleri için önemli bir düzeltici olarak karşımıza çıkıyor. Sivil toplum, yaklaşık bir buçuk yıl boyunca çapraz hesap verebilirliği uygulamada ve demokrasiyi korumada başarılı oldu çünkü sivil toplum aktörleri, toplu savunma gerektiren bir dizi demokratik standart üzerinde anlaşmak için derin iç farklılıkların üstesinden geldi.²⁵ Seçimler ve devlet kurumları arasındaki ilişkiler olarak tanımlanabilecek klasik dikey ve yatay hesap verme mekanizmalarının yanında, medya ve sivil toplumun çapraz hesap verme ve denetleme mekanizmalarını oluşturması Endonezya'nın demokratik kültüründe önemli bir yer tutuyor.

SİVİL TOPLUM, PİLOT MODELLERLE SİYASETİN AJANDASINI ETKİLEYEBİLİR!

Demokratik gerilemenin yaşandığı ve karar mekanizmalarına katkıda bulunan STK'ların gittikçe tekipleştiği Türkiye'de, sivil toplum için yine Endonezya modeli örnek alınabilir. Sivil toplumun pilot modeller kurma ve yenilikçi yaklaşımlarla ajandasını siyasetin gündemine oturtması, onu sözü geçen bir paydaş haline getirebilir. Bu noktada pilot projeler ve saha uzmanlığı geliştirmek ve dolayısıyla sivil toplumun 'neler başarabileceğini' kanıtlamak, yarı-otoriter rejimlerde paydaşların izleyebileceği dolaylı bir strateji.

Bununla birlikte, Endonezya deneyimi, sivil toplum aktörlerinin iç ihtilaflarını bastırıp, kolektif bir güç olarak davranmalarının yeni demokrasilerde ne kadar hayati bir fonksiyonunun olabileceğini gösteriyor. Sivil toplum aktörleri arasındaki ideolojik farklılıklara rağmen kolektif gücün siyasetle diyalogundaki en çarpıcı örneklerinden biri yine Endonezya'dan geliyor.

24 https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Event/MNA/yemen_cso/english/Yemen_CSO_conf_Pres_Indonesia_ENG.pdf

25 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13510347.2020.1796649>

Sivil toplum çıkarlarının bu doğal çeşitliliğine rağmen hem çoğulcu hem de İslamcı kamplarda demokratik hak ve özgürlüklerin partizan olmayan bir şekilde savunulmasına inanan güçlü bir grup çekirdek kaldı. Örneğin çoğulcu (plüralist) tarafta, 2000'li yılların başında ve ortalarında kurulan Wahid Enstitüsü veya Setara Enstitüsü gibi sivil, azınlık ve kadın hakları için mücadele eden gruplar vardı; İslamcı alanda, 2000'lerde giderek daha muhafazakâr hale gelen ama yine de reformist siyasi hedefleri savunan Muhammediye'nin gençlik kanadı vardı. Hem çoğulcu hem de İslamcı akımlara sahip olan Adli Yardım Enstitüsü (LBH) gibi seçmenler arası gruplar da varlık gösteriyorlardı. Daha da önemlisi, bu gruplar tarafından desteklenen gündemler -spesifik olarak aktivist veya liberal yönelimli olmasa bile-demokratik statü-koyu savunan rekabetçi bir medya ortamı tarafından yayıldı ve desteklendi.²⁶ Diğer taraftan, yeniden sivil toplum ve medya ilişkisinin; siyasete olan yansımalarını da görebiliyoruz.

SİVİL TOPLUM, KUTUPLAŞMA GİBİ YAPISAL KISITLARI AŞABİLİR!

Tıpkı Endonezya'da görüldüğü gibi, sivil toplum kuruluşlarının demokratikleşme süreçlerine aktif katılımcı olmaları siyaset ile olan diyaloğunu geliştirecek ve eşitlerin olduğu bir masa kuracaktır. Bunun önünde Türkiye'nin otoriterleşmesi ve kutuplaşma gibi yapısal kısıtlamaların olduğu aşikâr. Ancak, sivil toplumun kendi içerisinde tutturduğu bir 'demokratik çekirdek' ve demokratik inşaya yönelik kararlı bir açık tutum, bu yapısal kısıtlamaların bir kısmını aşmak için önemli bir gösterendir. Sivil toplum paydaşlarının, ülkenin ikliminden doğru oluşan kendi iç kutuplaşmasının aşılması burada kritik önem arz ediyor. Asgari değerler mutabakatı ve sivil toplumun kendi iç birliği önemli bir eşik noktası. Sivil toplum içerisindeki diyalog, aynı zamanda bir deneyim aktarımı haline de dönüşmeli. Eda Kuşku Sönmez'in de belirttiği gibi, "Türkiye'nin değişen siyasi bağlamı, STK'ların hem siyasi düzeyde hem de kendi aralarındaki etkileşim kanallarını yeniden gözden geçirmelerini gerektirmektedir. Bazı gruplar bu süreçlerle [lobicilik] ilgili olarak çok fazla deneyim kazanırken, diğerleri bu alanda hala yeni olmakla birlikte çıkarlarını elde etmek için en iyi stratejileri bulmaya çalışıyorlar."²⁷ STK'lar arası iç diyalog, deneyim aktarımı ve yekpare bir paydaş olma açısından da oldukça önemli.

26 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13510347.2020.1796649>

27 <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/664740>

